

УДК 1(091):291.2

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v047.2024.14>**В. В. Толсторожев**ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-7663-5499>аспірант кафедри богослов'я, філософії та гуманітарних наук
Карпатського університету імені Августина Волошина

ОСОБЛИВОСТІ ЗАРОДЖЕННЯ «КИЇВСЬКОГО» ПРАВОСЛАВ'Я

Постановка проблеми. Сьогодні бачимо ситуацію, коли ті чи інші константи які напрацьовувалися не одне покоління і були загально визнаними як державою, так і церквою, децю нівелюються. Зважаючи на такий перебіг подій можемо констатувати появу низки проблем, що постали у результаті тісної взаємодії двох вищевказаних інституцій. Саме тому якраз зараз і актуалізуються проблеми налагодження співпраці держави та церкви і вибудовуються ті моделі взаємодії які б влаштували обидві із сторін. Тож успішне вирішення нагальних проблем однозначно сприятиме суспільно-політичному розвитку України загалом. Слід також розуміти, що без втручання впливових політичних гравців світового рівня вирішення задекларованих завдань буде доволі проблематичне.

Відтак збільшення впливу як політичних, так і релігійних чинників на теренах української держави потребує кардинального переосмислення низки трансформаційних процесів які мають місце сьогодні та паралельно зміну підходів для більш якісного вирішення тих нагальних викликів, що постали перед країною у теперішньому часі. У цьому контексті можемо констатувати, що саме формування власної незалежної української церкви є запорукою як національної безпеки в глобальному масштабі, так і одним з дієвих чинників щодо питань консолідації людей навколо єдиної православної церкви. А для вирішення проблем сьогодення слід також проаналізувати історико-філософську спадщину з даної галузі з тим, щоб мати змогу позитивні моменти минулого плідно застосувати у теперішньому, а негативну спадщину, яка без сумніву теж була, спробувати критично переосмислити та більше не повторювати.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми українського православ'я досліджували такі учені як Ю. Чорноморець, В. Чос, А. Гудима, А. Колодний, І. Губаржевський, Т. Висоцька, В. Войналович, А. Кобетяк, О. Лоттоцький та багато інших.

Мета статті полягає у з'ясуванні ключових передумов та чинників які сприяли зародженню та подальшому залученню «київського» православ'я до традицій православної віри.

Виклад основного матеріалу. Упродовж не одного століття Українська церква була змушена

функціонувати у доволі непростих політичних умовах і тим не менше ми отримали одну з найдавніших православних церков на теренах Східної та Центральної Європи. Відтак, подолавши доволі складний шлях власної самоідентифікації, у кінцевому результаті Київська церква зайняла одне із стрижневих місць в процесах розбудови багатьох слов'янських країн.

Зазначимо, що стрижневі імперативи Київського християнства були окреслені митрополитом Іларіоном ще до того, як він став єпископом в праці «Слово про Закон і Благодать». «Перші літературні пам'ятки – «Повість врем'яних літ», «Слово про Закон і благодать» митрополита Іларіона, «Пам'ять і похвала князю Володимирі» Мніха Якова, «Сказання про Бориса і Гліба» – свідчать про те, що Київська Русь рішуче взялася за створення своєї самочинної і самоуправної церкви і прагнула посісти чільне місце в християнському світі...» [3, с. 8].

Також слід наголосити, що власне Іларіон першим очолив Київську кафедру, будучи висвяченим саме з «русичів», а не вихідцем із Константинополя. Зазначимо, що стрижневою рисою новітньої церковної традиції була рівновіддаленість та відкритість як до Сходу, так і до Заходу, а до її основоположних характеристик слід віднести нівелювання релігійної нетерпимості, певного ворожого відношення до іновірців, фанатизму. Дивлячись на вищезазначене можемо стверджувати, що саме тут вибудовувалося оригінальне, автентичне синкретичне християнство. Так, перейнявши Візантійську модель обрядовості та віри, Київське християнство тим не менше не толерує принципи грецької теократії, містицизму та буквалізму, а також доволі своєрідні способи демонстрації візантійської набожності.

Існує низка різноманітних наукових підходів стосовно того якою саме була церква після запровадження християнства в Київській Русі. Насамперед це пов'язано із тим, що до сьогодні ще не вибудовано чіткого розуміння щодо самого процесу запровадження християнства. Тож багато науковців вважають, що за часів перших київських князів саме з Візантії було прислано митрополита, і уже тоді Київська церква стала митрополією у складі Константинопольської патріархії. Популяризатори цієї теорії посилаються на слова

патріарха Фотія, що руси прийняли єпископа, а відтак змінили свою «нечестиву» віру. Про цей факт також згадує Константин Багрянородний у біографії власного діда, засновника Македонської династії Василя Македонянина. А вуже в пізніших літописах можемо відшукати згадки про призначення Фотієм митрополита Михайла чи Леона, хоча давніші списки літописів цього факту не підтверджують. Але через відсутність чітких географічних вказівок у повідомленнях Фотія та Константина Багрянородного, деякі дослідники пов'язують дані відомості із Тмутараканською Руссю, де, на їх думку, і була заснована митрополія.

Однією з найбільш обґрунтованих, з точки зору науки, можна вважати тезу, що згадані документи яскраво ілюструють процеси популяризації християнства з поміж східних слов'ян, а призначення митрополита чи іншого духовного лідера, не було належно оформлене, як це зазвичай відбувається. Тож сьогодні бракує переконливих доказів того, що власне з того часу на Русі існувала митрополічна кафедра.

Прибічники більш поширеного серед сучасних науковців підходу щодо запровадження візантійського християнства на Русі стикаються з певними труднощами, адже не володіють жодними підтвердженими доказами стосовно створення церковної організації після хрещення. Одна з перших згадок про митрополита в «Повісті временних літ» з'являється лише близько 1039 року, а усі спроби відтворити ієрархічну систему до цього часу були вкрай непевними. Багато суперечностей можна уникнути, якщо не нав'язувати нашому літописцю власні погляди і визнати, що він працював старанно, хоч інколи й змінював виклад подій під впливом ідейних мотивів. Так, літописець не згадує про участь візантійських священиків у хрещенні Русі. Володимир привів із захопленого Корсуня «царицю, Настаса і корсунських попів». Першу церкву, побудовану ним на честь святої Богородиці (Десятинну), він доручив Настасу Корсунцю і призначив корсунських попів служити в ній. У «Повісті» також записані слова Володимира: «Оце даю церкві... святої Богородиці від себе і від моїх городів десяту частину... І дав десятину Анастасові Корсунцю» [3].

Один із дослідників даної проблематики А. Кобетяк пише: «Абсолютно переконливою є версія про Хрещення Русі від Константинополя. Найдетальніше про сам процес прийняття християнства керівництвом держави йдеться в «Повісті временних літ», авторство якої приписують Нестору Літописцю. Важливо, що спочатку Русь охрещується без ідеологічної чи політичної залежності. Хрещення в Дніпрі припадає на пік протистояння Риму і Константинополя, яке завершується світовою схизмою» [4, с. 85–86].

Потрібно наголосити, що у період становлення та розвитку саме Київської митрополії, яка була підпорядкована Константинополю, православ'я як таке уже доволі міцно вкоренилося серед низки південних слов'ян, зокрема, на теренах Грузії та Візантії. Отже можемо стверджувати, що в межах цієї всевітньої церковної спільноти Київська митрополія стала невід'ємною частиною Православної Церкви, вибудовуючи при цьому, власну помісність як поле своєї діяльності, і сформувавши та окресливши стрижневе завдання, а саме віддано та плідно служити власному народу.

Слід зазначити, що переважна більшість учених, які досліджують задекларований період, вказують на доволі високу самостійність Київської митрополії, незважаючи на той факт, що вона входила до Константинопольського патріархату. Тож констатуємо, що Київ показав свій європейський вектор руху, прагнучи продемонструвати певну толерантність, тим самим взявши курс на євроінтеграцію.

А. Кобетяк у цьому контексті зазначає, що: «...суть Київського християнства, яка якісно різнить цю церковну традицію від інших, зводиться до таких його особливостей: 1) пропагувалася рівність і рівнозначність усіх народів, теорія загальної історії поступального розвитку та поступового залучення всіх народів до християнської віри; 2) обстоювалася ідея відокремлення Київського християнства від зовнішнього церковного керівництва та чужого впливу, оберігалися власні церковні традиції, обряди та культура; 3) обґрунтовувалося зародження на Русі нового типу національної самосвідомості» [4, с. 87].

Також ще однією показовою рисою Київської церкви була її соборність. Стрижневою характеристикою, що доволі якісно відрізняла нашу традицію від традицій інших церков, було саме соборне обрання священнослужителів, причому як священиків, так і єпископів. Зазначимо, що такий процес доволі чітко демонстрував положення християнського вчення про рівність. Так у 1051 році, не отримавши згоди Візантії, собор руських єпископів обрав Київським митрополитом Іларіона. Ця подія утілилася за безпосередньої підтримки Ярослава Мудрого. Тоді ж Київ та Константинополь оголосили про розрив дипломатичних стосунків і саме вказана подія красномовно продемонструвала прагнення Київської церкви здобути статус автокефалії.

Говорячи про автокефалію, сучасні науковці не прийшли до єдиної точки зору, чому саме Київська церква не стала автокефальною уже від початку свого заснування. Тож вона бере свій початок у статусі митрополії яка була підпорядкована Вселенській кафедрі. Але, у цьому контексті, ми повинні зазначити, що князь доклав максимум зусиль для утвердження власної державної незалежності.

Також, коли мова іде про прагнення здобути незалежність та продемонструвати власну автентичність, слід очевидно згадати про низку визначальних подій які мали місце в тогочасній історії. Ідеться про висвячення, без залучення Константинополя, двох першоієрархів Київської церкви. Першого, митрополита Іларіона, за наказом Ярослава Мудрого, а також соборне обрання Климента Смолятича Київським першоієрархом. Згадані факти мали на меті нівелювати вплив закордонної церковної диктатури, а також доволі красномовно свідчили про автентичність української культури. Тож Київська церква для становлення та подальшого утримання власного авторитету у державотворчому контексті послуговувалася низкою чинників. І власне одним із доволі дієвих була саме релігія.

Користуючись історичним контекстом подій того часу, можемо хоча б у загальних рисах відстежити ключові якісні зміни у житті православної церкви наших предків. Подібні зміни очевидно мали безпосередній вплив на систему взаємовідносин церкви з іншими релігійними центрами, які з плином часу припинили стримувати її рух до автокефального статусу, адже автокефалія могла б бути можливою лише при умові збереження політичної незалежності Києва.

У цьому контексті зазначимо, що однією з ключових причин втрати історичного значення православної церкви наших предків було нівелювання Києва як основного центру саме православної митрополії. Відтак у взаємодії православних церков з державою і світською владою історично виникала практика, за якої вищі духовні посадовці місцевих церков отримували свої осередки там, де був центр саме політичної влади. Такий стан речей уможлилював зміцнення позицій світських правителів та підтверджував статус столиці там, де плідно співпрацювали світська і духовна влада. Таким чином, після втрати Києвом статусу князівської столиці та осередку православного митрополита, він з часом перетворився на другорядне місто у східно-слов'янському регіоні, а центри політичного та духовно-релігійного впливу перемістилися у місця, яким вдалося уникнути наслідків монголо-татарської навали, а відтак не були змушені сплачувати данину та перебувати у їх політичній залежності.

Тут слід зауважити, що якби не такі раптові зміни у політичному та релігійному житті наших предків, що були спричинені монголо-татарською навалою, можливо, історичний процес міг би привести до виникнення православної церкви з автокефальним статусом у межах східно-слов'янської держави. Тим паче слід не забувати про те, що не дивлячись на різного роду конфлікти та складнощі в управлінні великими територіями, як держава, так і церква, активно

розширювали свої території на північно-східні землі. Тож там православ'я поступово логічно закріплювалося.

Відтак реальність була така, що центральна частина Київської митрополії зазнавала впливів від двох її колишніх складових які зуміли зберегти елементи суверенітету через історичні обставини та логічно прагнули відновити історичну спадкоємність з давньою київською митрополією столицею. Такі амбіції були вже помітні і раніше з боку Суздальського князівства, яке стрімко набирало силу і прагнуло створити власну митрополію кафедру з тим, щоб вона функціонувала поряд із київською. Тож робимо висновок, що занепад Київської митрополії дав поштовх новому розподілу сил у східній Європі як у політичному, так і в духовно-релігійному аспектах.

Можемо також стверджувати, що втрата самостійності православною церквою (Київською митрополією) та наступні загрози для її подальшого відновлення породили низку трансформаційних процесів. Насамперед, саме після руйнування Київської митрополії, вона стала предметом змагання між двома центрами колишньої Київської Русі – Галицько-Волинським князівством та державними утвореннями на північному сході. Тож будь-які спроби перейняти традиції Київської митрополії призвели до тривалого протистояння між цими політичними та водночас релігійними центрами. Також зауважимо, що історія Київської митрополії була нерозривною з більш ширшими трансформаційними процесами, що мали місце у віросповідному спектрі Європи, адже уже від початку свого існування Київська митрополія дещо вирізнялася на фоні існуючих християнських анклавів – католицького і православного. Названий факт також вплинув на численні особливості які проявилися у духовно-релігійному розвитку нашого народу.

Очевидно слід теж зазначити, що на заході і північному сході від Києва виникли могутні державні утворення, що були у конфлікті між собою. А це призводило не лише до прагматичного використання земель наших предків, а й до руйнування основного духовного центру [1, с. 72–77].

У цьому контексті наголосимо, що від півдня та сходу до земель наших предків була дотичною мусульманська цивілізація, що саме тоді постійно становила реальну загрозу їхньому існуванню. В. Войналович з цього приводу пише: «Визначальною у перебігу згаданих процесів для України є її геополітична ситуація: перебування між Сходом і Заходом, на межі між католицько-протестантським і переважно православним світом, на порубіжжі мусульманської і християнської цивілізацій. До останнього часу ця велика історична смуга

залишалася однією з найповніших й найпереконливіших цивілізаційних меж, що існувала впродовж століть і відділяла західних християн від мусульман та представників православного світу» [2, с. 142–143].

Таким чином існування доволі великого на той час державного утворення безперечно свідчить про унікальний еволюційний шлях східних слов'ян як у релігійній, соціально-політичній, економічній та інших площинах. Адже, обравши монотеїстичну релігію яка повинна була виконувати роль основоположного та визначального принципу вони, тим самим, засвідчили свою готовність долучитися до світового соціокультурного формату. Відтак, приймаючи християнство, наші предки доволі швидко почали вести власне християнське походження від Константинополя, що безсумнівно засвідчило їх приналежність до східної гілки християнства, а саме до православ'я. Можемо констатувати, що дослідники побачили у ній достатній потенціал для досягнення повної незалежності. А з поміж передумов такого можливого статусу можна наголосити на масштабному поширенні цієї церковної структури, адже вона займала величезну територію свого впливу і була об'єднана в єдину державу, що відкривало потенційні можливості для її подальшого розвитку. У цьому контексті можемо звернутися до О. Лотоцького, який доволі влучно зазначив, що: «Церква православна і з засади, що виявилася в її законодавстві, і самою практикою життя доводила і доводить необхідність існування самостійних (автокефальних) церков. Розпросторена по цілому світу, церква, з православного погляду, складається з крайових церков, які повстають у різних народів, що, поруч із іншими своїми особливостями, головню національними, та різницями політичного устрою, утворюють окремі церкви з різними обличчями свого місцевого устрою та з незалежним управлінням. Ця незалежницька тенденція щодо устрою церковного виявляється ще на початках християнства, коли за доби апостольської закладалися окремі церкви серед різних народів, і переходить через усю історію східної церкви аж до цього часу, прибравши форму автокефальності. Отож автокефальна форма церковного устрою це – питома ознака церкви православної. Автокефальна форма устрою тут утвердилася, історично розвивалася і в наш час виявляє свою правну і фактичну чинність» [6, с. 3].

У цьому контексті слід зазначити, що кожна з автокефальних православних церков сьогодні отримала свій статус унікальним шляхом, адже у світовому православ'ї немає якоїсь єдиної загальноприйнятої моделі для набуття незалеж-

ності тих чи інших національних православних церков. Відтак процес отримання ними незалежності корелювався з рівнем розвиненості тієї чи іншої церковної структури яка претендувала на самостійність, а також безпосередньо залежала від позиції та ступеня активності держави, на території якої вона діяла та від ставлення до неї церкви, з якої вона виділялася і від її визнання іншими православними церквами.

Висновки. Ґрунтовний аналіз історичних трансформацій українського православ'я в контексті європейського духовно-релігійного простору показав, що більшість дослідників цього періоду відзначають високий ступінь самостійності Київської митрополії, не зважаючи на те, що вона була частиною Константинопольського патріархату, митрополія мала значний потенціал для отримання повної незалежності – автокефалії. Тож передумовами для можливого досягнення такого статусу були масовість цієї церковної структури, доволі велика територія, на якій вона діяла, об'єднана в окрему державу, а також її потенціал для подальшого розвитку.

Можемо висувати, що функціонування такого глобального на ті часи феномену лише підтверджує, що наші предки без сумніву обрали власний, оригінальний шлях еволюціонування у тих чи інших нішах своєї діяльності. А зробивши вибір на користь монотеїстичної релігії, вони безперечно продемонстрували цивілізованому світові готовність долучитися до передових релігійних імперативів.

Література

1. Висоцька Т. Автокефалія православних як чинник змін в релігійно-церковному та суспільно-політичному житті України: дис. ... докт. філос.: 031 Релігієзнавство. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2020. 334 с.
2. Войналович В. Сучасне українське православ'я: старі і нові виклики. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2018. Вип. 3–4. С. 141–192.
3. Історія православної церкви в Україні: Збірка наукових праць. К.: Четверта хвиля, 1997. 292 с.
4. Кобетяк А. Релігійна політика України на шляху формування Помісної православної церкви: монографія. Житомир: ТОВ «Видавничий дім «Бук-Друк», 2022. 484 с.
5. Літопис руський. Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. Київ: Дніпро, 1989. 591 с.
6. Лотоцький О. Автокефалія. Нарис історії автокефальних церков: в 2-х т. Варшава, 1935. Репринтне вид.: К.: Вид. Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1999. Т. 1: Засади автокефалії. 207 с.

Анотація

Толсторозhev В. В. Особливості зародження «Київського» православ'я. – Стаття.

Можемо констатувати, що сьогодні доволі актуальними є проблеми взаємодії української церкви та державного апарату країни. Відтак у нашому теперішньому мають місце процеси побудови таких форм взаємодії, які б підійшли обидвом сторонам вищезазначеного діалогу.

У статті з'ясовано стрижневі об'єктивні фактори які уможливили зародження, а також подальше функціонування та входження «київського» православ'я до традицій світової православної віри.

Встановлено, що провідні науковці які долучилися до вивчення задекларованої проблематики, підкреслювали досить високу самостійність Київської митрополії, навіть не дивлячись на той факт, що вона входила до Константинопольського патріархату. Відтак констатуємо, що Київ упевнено заявив про свій проєвропейський вектор руху, прагнувши продемонструвати певну культурно-релігійну толерантність, взявши тим самим курс на євроінтеграцію.

Продемонстровано, що упродовж багатьох століть Українська церква існувала в різних політичних умовах. Це одна з найдавніших православних церков у Центральній та Східній Європі. Сьогодні за право називатися спадкоємцями Володимирового хрещення ідеологічно борються кілька конфесій євро-азійського регіону. Пройшовши складний шлях становлення, Київська церква посідає чільне місце в державотворенні багатьох слов'янських країн. За даними різних соціологічних розвідок та історичними спостереженнями, православ'я (християнство) – найпотужніший фактор самоідентифікації населення українських земель упродовж останніх століть Українська церква, перейнявши Візантійську традицію, змістовно збагатилася, як внутрішньо, так і зовнішньо. Утворився власний потужний культурно-релігійний простір.

Ключові слова: релігія, християнство, Київське православ'я, Київська митрополія, українська церква, автокефалія, православна віра.

Summary

Tolstorozhev V. V. Features of the birth of “Kyiv” Orthodoxy. – Article.

We can state that today the problems of interaction between the Ukrainian church and the country's state apparatus are quite relevant. Therefore, in our present there are processes of building such forms of interaction that would suit both sides of the above-mentioned dialogue.

The article clarifies the key objective factors that made possible the birth, as well as the further functioning and entry of “Kyiv” Orthodoxy into the traditions of the world Orthodox faith.

It has been established that the leading scientists who participated in the study of the declared problems emphasized the fairly high independence of the Kyiv Metropolitanate, even despite the fact that it was part of the Constantinople Patriarchate. Therefore, we state that Kyiv has confidently declared its pro-European vector of movement, seeking to demonstrate a certain cultural and religious tolerance, thus taking a course for European integration.

It has been demonstrated that for many centuries the Ukrainian Church existed in different political conditions. It is one of the oldest Orthodox churches in Central and Eastern Europe. Today, several denominations of the Euro-Asian region are ideologically fighting for the right to be called heirs of the Volodymyr baptism. Having gone through a difficult path of formation, the Kyiv Church occupies a prominent place in the state creation of many Slavic countries. According to various sociological studies and historical observations, Orthodoxy (Christianity) is the most powerful factor in the self-identification of the population of Ukrainian lands during the last centuries. The Ukrainian Church, having adopted the Byzantine tradition, has enriched itself meaningfully, both internally and externally. Its own powerful cultural and religious space was formed.

Key words: religion, Christianity, Kyiv Orthodoxy, Kyiv Metropolitanate, Ukrainian Church, autocephaly, Orthodox faith.